

جایگاه عقل گرایی در اندیشه مهدوی

زینب کریم‌لو^۱

چکیده

اندیشه مهدویت و ظهور منجی بزرگ، یکی از اصیل‌ترین اندیشه‌های اسلامی است که تفکر درباره آن از زمان رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم آغاز گردید، ایشان اعتقاد به منجی آخر الزمان و اندیشه مهدویت را به دلیل اهمیت و جایگاهی که به منظور طی مسیر دین اسلام و تحقق آرمان‌های والای آن داشت، در جدول عقاید حقه و جزء ضروریات دین معرفی نمودند. اندیشه مهدویت در عصر حاضر که به عصر فناوریهای روز و تکنولوژی‌های پیشرفته و عصر رسانه معروف است، به عنوان آخرین سیر تکامل انسانی برای تحقق هدف غایی آفرینش به حساب و به منظور رشد و تکامل نهایی بشر در عرصه تمدن‌سازی حکومت‌های الهی در گستره زمین به وجود آمده و وجود و حضور یک امام و راهنما برای حفظ و استمرار دین و ادامه برنامه‌های راهبردی پیامبران و ائمه معصومین علیهم‌السلام را الزامی می‌داند. از دیدگاه اندیشمندان و عقلاء بشری همواره این سؤال مطرح بوده است که چگونه می‌توان با استنادات عقلانی بشری که وجودی محدود و وابسته به مکان و زمان دارد، ضرورت وجود انسان‌هایی که در زمره حجت‌های الهی هستند، به اثبات خواهد رسید؟ در مقاله حاضر اندیشه مهدویت (مهدی‌باوری) با استناد به دلایل متعدد عقلی در زمینه امامت عامه مطرح و حل خواهد شد. پژوهش حاضر با استفاده از بیان برخی از روش‌های عقلانی به صورت توصیفی-تبیینی در پی دستیابی به ضرورت اندیشه مهدویت از طریق عقل‌گرایی خواهد نمود. در نهایت می‌توان با اصول و براهین عقلی نیز به سهولت اندیشه‌های متقن مهدویت را تبیین کرده و آن را به اثبات رسانید و از این رهگذر به یقین و باور قلبی دست یافت.

کلیدواژه: عقل، جایگاه عقل، عقل‌گرایی، اندیشه مهدویت؛

۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه کوثر قزوین، تابستان ۱۴۰۰ ه.ش.

مقدمه

موضوع مهدی‌باوری از جمله موضوعاتی است که نه تنها در دین اسلام و متون اسلامی، به ویژه مذهب شیعه به آن پرداخته شده، بلکه در دیگر ادیان ابراهیمی دیگر نیز مورد تأیید خاصی قرار گرفته است.^۱

انتظار ظهور یک مصلح بزرگ آسمانی و امید به آینده و استقرار صلح، امری فطری است که با سرشت انسان‌ها مطابقت دارد و منطبق بر آفرینش خواهد بود.^۲

از آنجایی که اندیشه مهدویت به هیچ قوم و ملیتی اختصاص ندارد، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، حجتی کامل برای تمام مردم دنیا است. بنابراین اعتقاد به ظهور یک منجی آسمانی در پایان جهان، از مسائل بسیار حیاتی است که دین اسلام، آن را به زیبایی هر چه تمام بیان کرده است. مسلمانان بر تشکیل حکومت واحد جهانی براساس مکتب انسان‌ساز قرآن و عدالت‌محور و ظهور مردی از تبار نیکان در آخرالزمان به عنوان یک اصل انکارناپذیر اتفاق نظر دارند.^۳

مسائل اعتقادی به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. مسائل عقلی محض که از راه نقل نمی‌توان آن‌ها را اثبات کرد، مانند وجود خداوند متعال، علم خداوند، حکمت خداوند و ... هر عقیده‌ای که مبنای شریعت و وحی باشد. این‌گونه عقاید را نمی‌توان از راه شرع اثبات کرد، زیرا به دور و مصادره‌ی به مطلوب می‌انجامد.^۴
۲. عقاید نقلی محض که عقل در آنجا هیچ راهی ندارد، مانند مسائل جزئی مربوط به معاد. به قول ابن سینا در مسئله معاد جسمانی، یعنی جزئیات و مسائل مربوط به این قسم معاد، دست عقل کوتاه

۱. باباخانیاه، اعتقاد به منجی در اسلام، ص ۴۸.

۲. حسن‌زاده، درآمدی بر براهین عقلی و نقلی مهدویت با رویکرد کلام جدید، ص ۱۲.

۳. امینی، دادگستر جهان، صص ۷۴-۸۲. این آمار از روی احادیث منقول در کتاب «منتخب الأثر» تهیه شده است و اگر تتبع بیشتری صورت گیرد، طبعاً تعداد احادیث بیش از این خواهد بود.

۴. حسن‌زاده، درآمدی بر براهین عقلی و نقلی مهدویت با رویکرد کلام جدید، ص ۴۹.

است. مانند: چگونگی عذاب، نعمت‌های بهشتی، صراط، میزان و ... مسائلی است که از راه نقل به ما رسیده و عقل تنها می‌تواند مبنای نقلی را اثبات کند که همان وحی باشد.^۱

۳. مسائل اعتقادی است که هم از راه عقل و هم از راه نقل قابل اثبات هستند. مانند: توحید و اصل یگانگی خداوند متعال، اثبات امامت و مهدویت از این‌گونه مسائل است.^۲

خداوند متعال برای حفظ هدفمندی و به کمال رساندن انسان‌ها، راهنمایی را فرستاده است اما باید دانست که، تشخیص و تطبیق حجت الهی بر مصادیق خارجی، کار عقل به تنهایی نیست. یعنی ابتدا عقل با مطالعه جهان و انسان، به لزوم ارسال حجت الهی رأی دهد و آنگاه شخص با به کارگیری حس، دنبال مصداق حجج الهی برود؛ به همین طریق، برای شناخت امام و جانشینان پیامبر نیز، پس از آن‌که عقل به حسن و لزوم آن رأی داد، به کتاب و سنت پیامبر و نیز به کرامات مدعی منصب امامت، مراجعه خواهد شد. بنابراین، برای تعیین و تشخیص مصداق امام، دلیل عقلی صرف، قابل اقامه نیست.^۳ هر چند از شیوه‌های عقلی نیز به نوعی می‌توان در تعیین مصداق حجت‌های الهی کمک گرفت.

از این‌رو اگر عقل، لزوم و ضرورت امامت را تشخیص دهد، می‌تواند مصداق آن را در افراد امت، جستجو و با بهره‌گیری از برهان سبر و تقسیم، او را پیدا نماید. هر چند که از طریق داده‌های عقلانی، تجزیه و تحلیل آمارهای عقلی و منطقی، ضرورت اندیشه مهدویت را نیز می‌توان به اثبات رساند.^۴

متکلمین برای اثبات امامت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به دلایل گوناگونی استدلال می‌کنند، از قبیل: برهان لطف، برهان عنایت، برهان فطرت، برهان واسطه فیض الهی، برهان علت غایی، برهان امکان اشرف، برهان مظهر جامع، برهان تجلی اعظم، برهان عدم تبعیض در فیض، برهان تقابل قطبین، برهان لزوم عقل بالفعل و برهان حساب احتمالات و...^۵

۱. همان، ص ۴۹.

۲. همان، ص ۵۰.

۳. خواجه نصیر الدین طوسی، شرح الاشارات و التنبیها، ج ۳، صص ۱۰۴۳ - ۱۰۴۵.

۴. لاهیجی، گوهر مراد، صص ۳۶۰ - ۳۶۱.

۵. معین الاسلام، عقلانیت در دکترین مهدویت، شماره ۱۷، ص ۱۰۵.

بر این اساس هدف تحقیق حاضر با استفاده از بیان برخی از روش‌های عقلانی به صورت توصیفی - تبیینی در پی دستیابی به ضرورت اندیشه مهدویت از طریق عقل‌گرایی خواهد نمود.

در نهایت می‌توان با اصول و براهین عقلی به سهولت اندیشه‌های متقن مهدویت را تبیین نموده و آن را به اثبات رسانید.^۱

از میان کتبی که در این زمینه نگاشته شده است، سه کتاب زیر که دانشمندان معاصر به تألیف آن پرداخته‌اند، از کتب دیگر جامع‌تر است:

۱. کتاب المهدی، تألیف فقیه بزرگوار سید صدر الدین صدر؛
 ۲. کتاب البرهان علی وجود صاحب الزمان، تألیف عالم مجاهد مرحوم سید محسن الامین.
 ۳. کتاب منتخب الاثر فی احوال الامام الثانی عشر، تألیف آیت الله العظمی لطف الله صافی که به تشویق و راهنمایی مرحوم آیه الله بروجردی (ره) صورت گرفته و فشرده‌ای از آن به نام نوید امن و امان به فارسی نشر یافته است. منابع این کتب، کتاب‌های فراوانی از قدمای شیعه و اهل تسنن است که به صورت مستقل درباره همین موضوع تألیف و یا ضمن مسائل دیگر بیان شده است.^۲
- در این مقاله سعی گردید بیشتر مطالب و مفاهیم با زبانی ساده و قابل فهم برای مخاطبین گرامی طرح گردد. مطالب در حوزه خاص اندیشه مهدویت با نگاه عقل‌گرایانه مطرح و بررسی گردید و از پراکندگی مطالب جلوگیری به عمل آمد.

۱. باباخانیاه، همان، صص ۵۶-۵۷.

۲. مکارم شیرازی، حکومت جهانی مهدی، ص ۱۵۱.

واژه عقل و عقل‌گرایی^۱ در لغت و اصطلاح

واژه عقل در علم لغت، در معانی گوناگونی به کار رفته است، که همه آنها را می‌توان در معنای واحدی جمع نمود. راغب اصفهانی صاحب مفردات می‌گوید:

«اصل عقل یعنی امساک و استمساک مثل: عقل البعیر یعنی عقال کردن و بستن دست و پای شتر و یا بستن زن، موی سرش را.^۲»

ابن‌الانباری^۳ می‌گوید:

«عقل مأخوذ از عقل البعیر است و گفته‌اند عاقل کسی است که هوای نفس خویش را حبس نماید و نیز زمانی که فرد، زبانش را محبوس و محفوظ نگه دارد و سخنی نگوید، گفته می‌شود که زبانش را عقال کرده است و عقل را از این جهت عقل گفته‌اند که صاحبش را از در افتادن به مهلکه نجات می‌دهد.^۴»

در مجمع البحرین نیز در این باره آمده است که:

۱. عقل‌گرایی یا به عبارت دیگر، راسیونالیسم، عقل‌پرستی، عقل‌زدگی، عقل‌بستگی و اصالت عقل است، در قرن هفدهم، بعد از دوران رنسانس و نوزایی علمی، بر اساس دیدگاه‌های علمی دکارت، گالیله و نیوتون، پی‌ریزی شد. این پدیده در قرن هیجدهم و در ادامه روشنفکری و عقل‌گرایی توسط روشن‌اندیشانی چون دالامبر، ولتر، کاندورسه و دیدرو با سرعت بیشتری تداوم یافت. دستاورد اصالت عقل، افول عقل از جایگاه و منزلت واقعی خود و فروکاسته شدن در امور مادی، تجربی و نیز بی‌خاصیت شدن آن برابر خوب و بد، حق و باطل اشیاء و همچنین استفاده ابزاری از عقل و محدود کردن آن در امور مشاهده‌ای و افت کارکرد عقل از امور والای متافیزیک به امور جزئی و روزمره است. دین مبین اسلام، در جایگاه جامع‌ترین، کامل‌ترین و آخرین دین آسمانی، برای آینده بشریت و مثبت جلوه دادن آن، اندیشه مهدویت را به بشریت معرفی کرده است، تا در کنار تحقق آرزوی دیرینه بشر و تشکیل حکومت جهانی، استعدادها و قابلیت‌های بشر شکوفا شده و در همه زمینه‌ها و در همه امور، رشد روز افزونی یابد؛ از جمله تکامل و تعالی عقول است که با فراهم شدن بسترها و از بین رفتن موانع، حرکت تکاملی عقل سرعت گرفته و شعاع آن به همه سطوح و زوایای زندگی بشر می‌رسد. (الهی نژاد، مهدویت و عقل‌گرایی، صص ۱۴۵-۱۷۰).

۲. اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ذیل واژه مورد نظر.

۳. محمدبن قاسم‌انباری (۱۱ رجب ۲۷۱- ۹ ذیحجه ۳۲۸ هـ ق بغداد)؛ (ابوبکر محمد بن قاسم بن بشار بن حسن انباری) ادیب، لغوی، نحو شناس، مفسر و محدث عراقی بود. ابن انباری را از بزرگ‌ترین نحوشناس مکتب کوفه دانسته‌اند. وی گاهی شعر نیز می‌سروده است.

۴. انباری، الزاهر فی معانی کلمات الناس، ذیل واژه مورد نظر.

در اندیشه مهدویت ارتباط تنگاتنگی میان عقل و نقل وجود دارد، به نحوی که انسان‌ها می‌توانند برای اثبات موضوعات مختلف از این ابزارهای شناخت بهره ببرند و استدلالات عقلانی را در آن‌ها استفاده نمایند.

در این مقاله اندیشه مهدویت با استفاده از روش‌های عقلانی به صورت توصیفی - تبیینی از طریق نگاه ویژه به جایگاه خاص عقل‌گرایی و براهین عقلانی بیان و اثبات گردید.

مبانی عقلانی برای اثبات وجود اندیشه مهدویت را می‌توان به شش نوع استدلال تقسیم نمود که پنج دسته از آن جزء استدلالات عقلی و یک دسته از آن جزء ادله نقلی به شمار می‌آیند. پس می‌توان توسط آن‌ها به استدلال، تجزیه و تحلیل عقلانی در این موضوع پرداخت. خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب شرح الاشارات و التنبیهات، ج ۳ آورده است:

« ... ضرورت نبوت و امامت بدان جهت نیست که در پرتو آن دنیایمان به سامان رسد، بلکه از آنجا که ما موجودی ابدی هستیم و تا بی‌نهایت راهی طولانی پیش‌رو داریم، این ابدیت و مسیر تا بی‌نهایت که به نام معاد آن را می‌شناسیم و پیمودن طریق سعادت ابدی، خود نیازمند بعثت انبیاء و نصب ائمه است. ... و از سوی دیگر، ما هستیم و ابدیت. هر اندیشه‌ای که در فکرمان می‌گذرد و هرکاری که از ما سر می‌زند، با ابدیت ما پیوند خورده است و نیازمند عقاید، اخلاق و اعمالی هستیم که ما را از مرگ تا برزخ و از آنجا تا بهشت حفظ کند و راهگشا باشد. جبران این نیاز وابسته به وجود کسی است که سخنی هم‌ساز با گذشته و آینده ما بگوید و آن را انبیاء از ذات اقدس الهی و امامان از انبیاء می‌گیرند و به مؤمنان می‌رسانند.»

بنابراین باید گفت که متکلمین برای اثبات مهدویت و وجود امام علیه‌السلام به دلایل گوناگونی استدلال نموده‌اند که می‌توان به برخی از آنها اشاره نمود: برهان لطف، برهان عنایت، برهان فطرت، برهان واسطه فیض الهی، برهان علت غایی، برهان امکان اشرف، برهان مظهر جامع، برهان تجلی اعظم، برهان عدم تبعیض در فیض، برهان تقابل قطبین، برهان لزوم عقل بالفعل و برهان حساب احتمالات که به سهولت می‌توان از طریق آنان اندیشه مهدویت را در جایگاه عقل‌گرایانه تثبیت نمود.

پیشنهادهات برای ادامه روند تحقیقاتی:

تدوین و اجراء تألیفات و پژوهش‌هایی کاربردی در این زمینه به منظور تسهیل در شناخت و افزایش معرفت‌یابی از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و اندیشه مهدویت؛ آگاه‌سازی و کیفیت‌بخشی به افراد برای سهولت در دستیابی به منابع معتبر اصلی؛ تدوین و ارائه مقالات بیشتر در این زمینه با هدف نشر و گسترش اندیشه مهدویت؛ جمع‌آوری و نظم‌بخشی به مستندات عقلی و علمی موثق در این زمینه دینی بخصوص؛

منابع:

- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای؛
- شریف‌رضی، نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم، چاپ چهارم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین، قواعد کلی فلسفی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۹ هـ.ش.
- ۲. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج‌البلاغه، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۹۶۰ م.
- ۳. ابن اثیر، مبارک ابن احمد، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، نشر الافکار الدلیه، ۲۰۰۳ م.
- ۴. ابن الاثیر الجزری عزالدین أبو الحسن، علی بن محمد بن محمد، الکامل فی التاریخ، ج ۴، تحقیق: عمر عبد السلام تدمری، ۲۰۱۲ م.
- ۵. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم، مرکز النشر - مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۱ هـ.ش.
- ۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، نشر دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۲ هـ.ق.
- ۷. ابن‌نوبخت، ابواسحاق ابراهیم، الیاقوت فی علم الکلام، قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۴۱۳ هـ.ق.
- ۸. اصفهانی، حسین بن محمد راغب، مفردات الفاظ قرآن، مرتضوی - تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۴ هـ.ش.
- ۹. امینی، ابراهیم، دادگستر جهان، چاپ چهارم، قم، انتشارات دار الفکر، ۱۳۵۲ هـ.ش.
- ۱۰. انباری، محمد بن قاسم، الزاهر فی معانی کلمات الناس، به کوشش حاتم صالح الضامن، بغداد، ۱۹۷۹ م.

۱۱. اوجبی، علی، کلام جدید در گذر اندیشه‌ها، موسسه فرهنگی اندیشه معاصر، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۱۲. باباخانیاه، اعظم، اعتقاد به منجی در اسلام، انتشارات پرک، چاپ اول، ۱۳۹۹ هـ.ش.
۱۳. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه دار المجتبی، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۱۴. _____، غایه المرام فی تعیین الإمام، قم: مؤسسه بعثت، ۱۳۸۸ هـ.ش.
۱۵. بحرانی، میثم بن علی، قواعد المرام فی علم الکلام، قم: انتشارات مهر، ۱۳۵۵ هـ.ش.
۱۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه و نگارش: محمدعلی انصاری، یک جلدی، قم، انتشارات محمدعلی انصاری، بی تا.
۱۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۱۸. توفیقی، حسین، آشنایی با ادیان بزرگ، چاپ پنجم، انتشارات سمت، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۱۹. حسن زاده، مهدی، "درآمدی بر براهین عقلی و نقلی مهدویت با رویکرد کلام جدید"، اختصاصی راسخون، شنبه ۱۱ خردادماه ۱۳۹۲ هـ.ش.
۲۰. حلی، حسن بن یوسف، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۷ هـ.ق.
۲۱. حلی، یوسف بن علی و خواجه محمد بن حسن طوسی، کشف الفوائد فی شرح قواعد العقاید، تبریز: انتشارات مکتب اسلام، ۱۳۶۰ هـ.ش.
۲۲. خواجه نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد، شرح الاشارات و التنبیهات، قم، نشر البلاغه، ۱۳۹۴ هـ.ش.
۲۳. دایره المعارف دین، ویراسته میرچا الیاده، جلد ۹، چاپ شرکت انتشاراتی مک میلان نیویورک آمریکا، ۱۹۸۷ م.
۲۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ۱۳۱۰-۱۳۰۹ هـ.ش.
۲۵. راغب اصفهانی، ابوالقاسم، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت - لبنان: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۵ هـ.ش.

۲۶. سبحانی، جعفر، **مدخل مسائل جدید در علم کلام**، مؤسسه امام جعفر صادق علیه السلام، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۲۷. صبحی الصالح، **نهج البلاغه**، بیروت، دارالاسوه، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۲۸. صدوق، **کمال الدین**، مؤسسه النشر الاسلامی، التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه، ۱۴۰۵ هـ.ق.
۲۹. طباطبایی، سید محمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۳۰. _____، **المیزان فی تفسیر القرآن الکریم**، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳ هـ.ش، ۲۰ جلدی.
۳۱. طبرسی، عمادالدین الحسن، **اسرار الامامه**، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۲۸۰ هـ.ش.
۳۲. طبری، محمد بن جریر بن رستم، **دلائل الامامه**، الطبعة الثالثة، قم، منشورات الرضی.
۳۳. الطریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، دارالاسوه، ۱۴۲۷ هـ.ق.
۳۴. طوسی، ابی جعفر محمد الحسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، نشر علمیه نجف، ۱۳۷۶ هـ.ش و ۱۳۵۱ هـ.ش.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن، **تلخیص الشافی**، قم: انتشارات عزیزی، ۱۳۵۱ هـ.ش.
۳۶. فیاض لاهیجی، عبدالرزاق، **گوهر مراد**، تهران: انتشارات اسلامی، بی تا، بی جا.
۳۷. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، بیروت - لبنان: انتشارات الأمیره، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، **الكافی**، ۸ جلدی، دار الكتب الإسلامية - تهران (ایران)، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۳۹. الله وردیخانی، علی، **نبوت و امامت**، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ هـ.ش.
۴۰. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار**، تهران، المكتبة الاسلامیه، ۱۳۹۳ هـ.ق.
۴۱. محمدرضایی، محمد، **کلام جدید با رویکرد تطبیقی**، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۴۲. مطهری، مرتضی، **اصول فلسفه و روش رئالیسم**، قم، انتشارات صدرا، ج ۱، ۱۳۸۴ هـ.ش.

۴۳. معین الاسلام، مریم، "عقلانیت در دکترین مهدویت"، مجله انتظار پاییز و زمستان ۱۳۸۴ هـ.ش.
۴۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی (متوسط) معین، مؤسسه انتشارات امیرکبیر [وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی]، تهران، ۱۳۶۴ هـ.ش.
۴۵. مکارم شیرازی، ناصر، حکومت جهانی مهدی، انتشارات نسل جوان، قم، چاپ هشتم، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۴۶. موسسه آینده روشن، مجموعه آثار دومین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت، ۴ جلدی، پژوهشکده مهدویت - قم (ایران)، چاپ اول، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۴۷. موسسه فرهنگی انتظار نور، گفتمان مهدویت: سخنرانی و مقاله‌های گفتمان نهم، ۲ جلدی، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) - قم، چاپ اول، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۴۸. هاشمی شهیدی، سید اسدالله، ظهور حضرت مهدی علیه‌السلام از دیدگاه اسلام، مذاهب و ملل جهان، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۴ هـ.ش.
۴۹. الهی نژاد، حسین، مهدویت و عقل‌گرایی، دوره ۸، شماره ۲۷، زمستان ۱۳۸۷ هـ.ش.
۵۰. یزدی، محمود، "امامت پژوهی"، مشهد: دانشگاه علوم رضوی، ۱۳۸۱ هـ.ش.